

УДК 82.091

Боговін О. В.,
кандидат філологічних наук, докторант,
Бердянський державний педагогічний університет
olgabogovun@gmail.com

ПОНЯТТЯ “КОД” У ТЕРМІНОЛОГІЧНОМУ АПАРАТІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ МЕТОДОЛОГІЙ: ВЕРСІЯ УМБЕРТО ЕКО

Анотація

Пропонована праця продовжує цикл історіографічних досліджень, присвячених визначенню поняття “код” у термінологічному апараті літературознавчих методологій. У статті з’ясовано сутність та специфіку “кодів” у семіотичних працях У. Еко. Встановлено принципову невідповідність структури структурованому об’єкту буття. Визначено код як систему ймовірностей, що покликана обмежити безкінечність та невпорядкованість вихідної системи, завжди привнесена дослідником “ззовні” і складає певні межі дослідження.

Ключові слова: код, структура, система, знак, семіотика, комунікація, проблеми знакових систем, структуралізм, бінарний принцип.

Summary

The proposed work continues the cycle of historiographical studies devoted to the definition of “code” concept in terminological apparatus of literary methodologies. The essence and specifics of “codes” in U. Eco’s semiotic writings is clarified in the article. The principal disparity of structure to the structured object of being is established. The code is defined as a system of probabilities, intended to limit the infinity and disordered initial system, always introduced by the researcher “from the outside”, which constitutes certain limits of study.

Key words: code, structure, system, sign, semiotics, communication, problems of sign systems, structuralism, binary principle.

Поняття “код” в останні роки поширилося із сфери вжитку технічних наук у гуманітарні дослідження, що пов’язано, на нашу думку, із все більшим входженням у життя пересічних громадян всього світу продуктів галузі інформаційних технологій. Повсякчасне використання різноманітних інтернет-ресурсів вимагає застосування індивідуальних логінів, паролів, розшифровки символів, застосування кодів, пошуку необхідної інформації за ключовими словами, – все це певною мірою накладає відбиток на спосіб мислення сучасної людини, відбувається “кібернетична екстраполяція” на свідомість сучасного інтернет-користувача. У цьому сенсі закономірною видається реакція гуманітаристики, яка напряму залежить від об’єкта свого вивчення, людини, та входження в теоретичні парадигми гуманітарних дисциплін поняття коду.

Сьогодні термін “код” як елемент аналітичного апарату широко застосовується у різноманітних гуманітарних дослідженнях та наукових сферах як от соціологія, філософія, лінгвістика, фольклористика, культурологія, соціальні комунікації, мистецтвознавство та ін. У

літературознавстві незважаючи на частоту використання питання теоретичного підґрунтя поняття “коду” залишається досі відкритим.

Наукових праць, присвячених аналізу сутності та специфіці функціонування “коду” у працях У. Еко в сучасному українському літературознавчому континуумі немає або вони нам невідомі. Натомість, дослідження семіотичних розмислів та здобутків видатного італійця провадиться у розрізі філософської наукової думки. Так, К. Бурмаченко захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук з теми “Поетика постмодерного мистецтва Умберто Еко” (2012) [1], у якій, серед іншого, розглядав семіотику як поетику та інтертекстуальність як художню комунікацію у інтерпретації італійського інтелектуала. Одночасно, провадяться дослідження у цьому напрямку і у сусідніх країнах, як от дисертації О. Крупеніної “Філософська проблематика у романах Умберто Еко” (2005) [2], та Н. Проніної “Умберто Еко: знак і реальність” (2013) [4]. Зокрема, Н. Проніна у своїй науковій праці висловила цікавий погляд на спосіб структурації семіотичного універсуму італійського вченого: “Експлікація метафізики знакового простору в роботах У. Еко дозволяє концептуалізувати семіотичний універсум в понятті лабіринту-скрипторію. Лабіринт становить спільний простір інтралінгвістичної системи, в якому представлена як фіксована культурою пам’ять про можливі функціонування знаків і кодів в історії, так і сама можливість подальших кодових комбінацій. У основі лабіринту У. Еко уявляє концепцію “різоми” Ж. Делеза і Ф. Гваттарі, в якій він зазначає нестабільність, мінливість, потенційну нескінченність зв’язків на основі процесу необмеженого семіозису. Скрипторій обмежує таку систему на основі кореляції мова – людська реальність, вносячи до неї конструктивний порядок творчого, особистісного, поетичного осмислення процесу семіозису. Таким чином, інтралінгвістична реальність конститує людську реальність і реальність зовнішніх речей” [4, 126]. Метафора лабіринту, найбільш поширена у постмодерністських художніх текстах та наукових дослідженнях, дозволяє унаочнити “епістемологічні нетрі” знакового простору у семіотичних працях У. Еко. Разом з тим, цей лабіринт виявляється рухливим, мінливим, нестабільним, оскільки в його основу покладено концепцію “різоми”, яка допускає множинність та неієрархічність у структуруванні знання, на противагу класичній деревоподібній структур, яка відображає дуальні категорії і бінарні опозиції людського уявлення про світ. Тим часом, задача скрипторію – впорядкувати необмежений семіозис шляхом творчого переосмислення ряду явищ об’єктивної дійсності.

Білоруська дослідниця, фахівець з гендерних студій філософії та культурології, семіотики та теорії кіно А. Усманова присвятила свою монографію проблемі інтерпретації у філософських, семіотичних та художніх текстах видатного італійця, яку дослідниця вважає ключовою

для розуміння світогляду У. Еко: “[...] саме феномен інтерпретації і ті текстуальні стратегії, які виявляються втягнутими в цю семіотичну гру, створюють те проблемне поле, на якому буде розгортатися наше дослідження, присвячене аналізу концептуальних інновацій італійського теоретика” [5, 11]. Як бачимо, дослідження наукового спадку гіганта наукової думки другої половини ХХ – початку ХХІ століття на пострадянському просторі поодинокі і досить розрізнені, а його повномірне осягнення складає перспективу досліджень поколінь науковців: “[...] його ім’я функціонує у нашій культурі поки що на правах порожнього означуваного” [5, 9].

Пропонована праця продовжує цикл історіографічних досліджень [8], присвячених визначенню поняття “код” у термінологічному апараті літературознавчих методологій.

У зв’язку із різновекторним спектром вжитку поняття “код” у наукових працях гуманітарного профілю, слід зауважити приналежність терміну до кросдисциплінарних методологій дослідження, як от проблеми знакових систем, розробкою яких серед інших займався італійський вчений, філософ, спеціаліст із семіотики та середньовічної естетики, теоретик культури, літературний критик, письменник та публіцист У. Еко. Визначний італієць у “Роздумах 1980” [7] так згадував про обставини, які спонукали його до семіотико-структуралістських пошуків: “У 1964 році Барт опублікував у 4-му номері “Коммунікасьон” свої “Початки семіології”. Мені здається доречним нагадати тут про те, чим став для нас, тих хто цікавиться семіотикою, цей короткий, навмисно невибагливий і, по суті, компілятивний текст, – адже він підштовхнув нас до вироблення власних уявлень про знакові системи і комунікативні процеси, між тим як сам Барт все більше віддалявся від чистої теорії. Але якби не було цієї книги Барта, вдалось би зробити значно менше” [7, С. 6–7]. Бурхливий розвиток семіотики як науки і структуралізму як методології та означення меж їх взаємодії наприкінці 1960 – у 1970-х рр. одночасно відбувався у рамках філософії, культурології, антропології, теорії соціальних комунікацій, лінгвістики, літературознавчого аналізу, естетики, – тобто його інтенсивність була спричинена “включеністю” до діалогу спеціалістів практично усіх напрямків гуманітарного знання: “Період кінця 60-х рр. ХХ ст. відзначений особливою полемічною напруженістю наукових суперечок, під час яких відбувається оновлення, перелом, зміна парадигм. Цей період заклав специфіку постструктуралізму як сучасного типу знання, що є не набором певних істин, а проблемним полем – діалогічно напруженим полемічним простором, в якому у стані вічного суперництва різноманітні концепції оскаржують одна у одної право на роль найбільш авторитетної системи аргументації, не виокремлюючись при цьому в незалежне ціле, але знаходячи своє значення в безперервній взаємній контестації” [3, 31]. На цьому фоні “універсальність”

гуманітариста У. Еко, його глибокі пізнання у галузі теорії та історії європейської культури, літератури, естетики та філософської думки, спричинилися до вироблення автором оригінальної концепції семіотичної методології, яка не втратила своєї актуальності й донині.

Основною працею У. Еко щодо розробки теорії знакових систем стала монографія “Відсутня структура” [6], – інтелектуальний “бестселер” другої половини ХХ століття. Ця книга багато разів перевидавалася майже всіма мовами західної цивілізації і стала значним внеском у розвиток світової гуманітарної думки. Українським науковцям дослідження відоме переважно у російських чи інших чужомовних перекладах. Текст цієї науково-теоретичної розвідки, незважаючи на складність описаних в ньому явищ та процесів, сприймається досить легко. Відчувається майстерність автора, письменника та університетського викладача, який навіть у науковій праці зберігає інтригу та, таким чином, тримає увагу читача у постійній напрузі. Викликає цікавість сама назва твору, яка заперечує сутність семіотико-структуралістського підходу (наявність структури), розробці якого вона ніби присвячена: “Оголошення про те, що така річ, як структура, – і раптом відсутня, має збентежити читача, адже це та сама структура, яка заповонила собою всю культурну сцену сучасності і до якої звертаються кожного разу, коли виникає потреба у чомусь стійкому, непорушному у порівнянні з тим, що не стійке, мінливе, минує. [...] Дослідження можливе тільки в тому випадку, якщо структуру (ту саму, яка визнана об’єктивною, але неминує перетвориться на щось інше, на не-структуру) для користі справи в методологічних цілях взяти і оголосити неіснуючою. Якби вона існувала і ми могли її відкрити – одного разу і назавжди, – семіотика, замість того аби бути дослідженням, перетворилася б на звід основоположних принципів, які без зволікань прикладаються до різноманітних явищ, гарантуючи придатність пояснень, здобутих учора, для будь-якої завтрашньої події” [6, 37]. Отже, У. Еко пояснює відмову від структури методологічною необхідністю: відмовитися, щоб знайти; але книга фактично стала викладенням основ семіотичного аналізу та критикою класичного структуралізму: “[...] якщо спонукуваний бажанням винести остаточний вердикт читач захоче запитати себе, яку книгу він тримає в руках, структуралістську чи антиструктуралістську, то нехай знає, що автор наперед погоджується з обома ярликами” [6, 39]. Для нас приналежність “інтелектуального феномена” У. Еко до того чи іншого теоретико-філософського напрямку не має принципового значення, оскільки встановлення “семіотичного імперативу” не входить до переліку наших завдань, тому роздуми щодо напівпорожньої склянки ми залишаємо на розсуд філософам. Натомість, у фокусі дослідження У. Еко чи не вперше в історії гуманітарної думки опиняється визначення поняття коду, яке є основоположним для нашої праці.

Відправною точкою роздумів визначного семіотика на шляху до з'ясування сутності коду та специфіки його функціонування в універсумі є заперечення структури як основи буття. Вже на початку тексту монографії У. Еко подає тезу, яка є ключем до розуміння авторської концепції: “До мови, як і до буття, коду не підібрати і структури їх не вивести. Тільки проявляючись історично, в різні ЕПОХИ по-різному, буття виступає у формі структурованих універсумів. Але кожного разу, коли ми намагаємося звести ці універсуми до їх глибинного першовитоку, нам відкривається неструктурована і така, що не піддається структуруванню, без-основність” [7, 25]. Таким чином, дослідження може бути визначене структуралістським лише до певної міри: систематизуючи ряд різнорідних явищ за певною провідною ознакою чи принциповою характеристикою ми вибудовуємо структуру, яка функціонує лише в заданих координатах обмеженої системи. Поза цією системою структура не існує, вона розпадається на ряд різнорідних явищ. Тобто, структура сама по собі не є властивістю структурованого об'єкта, буття як такого. Вона завжди привнесена дослідником “ззовні” і складає певні межі дослідження, його рамку, кут зору, ракурс, код: “Структура – це модель, побудована за допомогою певних спрощуючих операцій, які дозволяють розглядати явище з однієї-єдиної точки зору” [6, 80].

Виходячи з позицій теорії комунікації К. Шенона та У. Вівера (1949), які намагалися скоротити кількість шумів у каналі зв'язку, У. Еко йде до визначення поняття код шляхом встановлення особливостей його функціонування під час виявлення/передачі певного твердження/повідомлення з хаотичного потоку інформації задля здійснення акту комунікації: “Тут то і виникає потреба в коді з його здатністю до упорядкування. Але що дає нам введення коду? Обмежуються комбінаційні можливості задіяних елементів і кількість самих елементів. У ситуацію рівновірогідності джерела вводиться система ймовірностей: одні комбінації стають більш, інші менш вірогідними. Інформаційні можливості джерела скорочуються, можливість передачі повідомлення різко зростає”, – і продовжує думку, – “Впорядковуюча функція коду якраз і дозволяє здійснити комунікацію, бо код є системою ймовірностей, яка накладається на рівновірогідність вихідної системи, забезпечуючи тим самим можливість комунікації” [6, 56]. Отже, провідна функція коду – впорядковувати хаотичність вихідної системи, забезпечуючи, таким чином, проходження комунікативних процесів та підвищуючи їх інформативність.

З іншого боку, якщо код є системою ймовірностей, що покликана обмежити безкінечність та невпорядкованість вихідної системи, то має бути рамка, що встановлює межі самого коду. У. Еко знову звертає свій погляд до відкриттів у галузі технічних наук: цього разу дослідника зацікавлює бінарний код кібернетики, на той час ще зовсім молодий

технології. Тут принагідно нагадаємо, що не лише італійський дослідник вбачав певну спорідненість між семіотикою та кібернетикою. У 1962 році у радянському союзі в організації першого Симпозіуму з проблем семіотики брав активну участь Союз з кібернетики, а серед секцій заходу були представлені математичні та присвячені проблемам “штучного” інтелекту. Отже, гуманітаристика другої половини ХХ століття у цьому плані “змикається” із окремими галузями технічних наук, зокрема щодо визначення поняття “знакова система”. Складається враження ніби тогочасний науковий дискурс перенасичений ідеєю віднаходження “універсального” методу спонукав дослідників до кросдисциплінарних “зсувів”, запозичень і вироблення на їх основі власних оригінальних методологій.

Структура коду за визначенням У. Еко така: “Опозиція, яка тримається на відмінностях, – така елементарна структура будь-якої можливої комунікації. Бінарний принцип, робочий інструмент логіки кібернетичного моделювання, перетворюється на Філософський принцип” [7, 17]. Італійський дослідник пропонує розглядати код як набір ймовірностей у межах від однозначного ствердження до тотального заперечення певного значення. Варіаціями коду будуть “проміжні точки”, “відтінки” значень між визначеними полюсами. Безперечно, пропонована структура коду вимагає певного спрощення, уніфікації на основі виокремлених суб’єктивних даних конкретного простору об’єктивної, художньої або віртуальної дійсності задля уможливлення наукових операцій з ними та побудови певної теоретичної концепції на їх підґрунті.

Таким чином, визначивши основні властивості та структуру коду У. Еко приходять до його визначення: “Код – це модель, яка є результатом ряду умовних спрощень, здійснених заради того, аби забезпечити можливість передачі тих чи інших повідомлень” [6, 83]. Поняття “код” у версії У. Еко з огляду на його глибоке теоретичне підґрунтя та широкі інтерпретаційні можливості чи не вперше в історії гуманітаристики набуває чітких обрисів терміну, придатного для застосування під час дослідження об’єктів мистецтва (література, скульптура, образотворче мистецтво, архітектура, кіно та ін.), і що не менш важливо зрозумілого та досить “зручного” у використанні.

Водночас, у філолога-практика, який приступає до аналізу того чи іншого літературного тексту з метою отримання “повідомлень” від його автора, логічно виникає запитання щодо того, який саме код слід застосувати до досліджуваного об’єкта. Відповіддю на нього стала теза У. Еко, мабуть, найбільш цитована у вітчизняних дослідженнях літературознавчого профілю: “Знайти код – значить теоретично постулювати його” [6, 83], – справді блискуче влучна фраза, яка у сконцентрованому вигляді демонструє позицію свого автора щодо проблем семіотики і ширше неосяжність “феномена У. Еко”.

Підбиваючи підсумки статті, слід зазначити, що перспективою подальших досліджень у цьому напрямі є встановлення та аналіз різновидів кодів у теоретико-культурологічних та філософських працях У. Еко, а також еволюція поглядів науковця на визначене поняття протягом останніх тридцяти років його плідної наукової роботи. Поза межами нашої розвідки також залишилося питання порівняльного аналізу поняття “код” у версії У. Еко та інших представників “структуралістської дискусії” у західноєвропейському науковому просторі кінця 1960 – 1970-х рр. як от Р. Барт, Ц. Тодоров, К. Леві-Строс, Ю. Крістева та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурмаченко К. Ю. Поетика постмодерного мистецтва Умберто Еко : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.08 / К. Ю. Бурмаченко. – К., 2012. – 181 с.
2. Крупенина Е. В. Философская проблематика в романах Умберто Эко : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.03 / Е. В. Крупенина. – М., 2005. – 145 с.
3. Пронина Н. Ю. Скрипторий У. Эко: знак и значение / Н. Ю. Пронина // Известия Саратовского университета. Сер. Философия. Социология. Педагогика. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 2010. – Т. 10. – Вип. 3. – С. 30–34.
4. Пронина Н. Ю. Умберто Эко : знак и реальность : дис. ... канд. философ. наук : 01.00.03 / Н. Ю. Пронина. – Саратов, 2013. – 147 с.
5. Усманова А. Р. Умберто Эко : парадоксы интерпретации / А. Р. Усманова. – Минск : Пропилеи, 2000. – 200 с.
6. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко ; пер. с итал. В. Резник и А. Погоняйло. – СПб. : Симпозиум, 2006. – 544 с.
7. Эко У. Размышления 1980 / У. Эко // Отсутствующая структура. Введение в семиологию / пер. с итал. В. Резник и А. Погоняйло. – СПб. : Симпозиум, 2006. – С. 5–34.
8. Bohovin O. The concept of “code” in terminological apparatus of literary methodologies: historiographic aspect (part 1) // Наукові записки. – Випуск 162. – Серія : Філологічні науки. – Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. – С. 61–67.

Стаття надійшла до редакції 7 жовтня 2017 року